

**СИМВОЛІКА НАЖА І ЯЕ АДЛЮСТРАВАННЕ
Ў ФРАЗЕАЛАГІЗМАХ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ
З КАМПАНЕНТАМ *НОЖ***

doi: 10.12958/2227-2631-2019-1-40-62-72

Вольга Ляшчынская,

*доктар філалагічных навук, прафесар кафедры
беларускай мовы ўстанова адукацыі „Гомельскі дзяржаўны
ўніверсітэт імя Францыска Скарыны”*

Статтю прысвечана лінгвокультурологічнаму аналізу фразеологізмів з кампанентом *ніж*, зафіксаваных у білоруській мові. До завдань досліду входило: визначити реестр фразеологічних одиниць з кампанентами-найменуваннями предметів побуту білорусів; виявити, які найменування побутових предметів обрано та які образи за допомогою їх створено. Об'єктом вивчення в межах пропонованої розвідки є фразеологічні одиниці (ФО) з кампанентом *ніж*, а предметом – особливості оформлення й передачі змісту поняття *ніж* у фразеологічному фонді білоруської мови; символічне значення лексеми *ніж*, характерне ще в дофразеологічний період її існування; передача й роль виняткової культурної функції в складі фразеологізмів.

Дослідження показало, що відбір і частотність використання компонента *ніж* при створенні образів фразеологізмів як вторинних одиниць мови зумовлені притаманною лексемі *ніж* роллю найменування символів – „ріжучий інструмент”, „зброя”, „ворожнеча”, „межа між життям і смертю”, „оберіг”, „смерть” і ін., упізнавані всіма носіями мови. Інтерпретація образних представлень, пов'язаних з ножем і його діями, спрямована у ФО насамперед на оцінку й характеристику людини, її дій, станів. ФО сприйняли та відбили характерну й притаманну символіку лексеми *ніж*, пройшли культурну інтерпретацію в предметно-речовому коді культури, знаки якого містять і доносять різні смисли, а фразеологізми з цим кампанентом набувають функції еталонів, стереотипів і символів.

Ключові слова: код культури, компонент *ніж*, метафоризація, образ, символіка, фразеологічна одиниця.

The article is devoted to the linguoculturological analysis of phrasealagisms with the component of knife, fixed in the Belarusian language. The study showed that the selection and frequency of use of the component of knife while creating the images of phraseological units as secondary units of the language are determined by the role of the lexeme knife as a name of symbols – „cutting tool”, „weapon”, „enmity”, „a boundary between life and death”, „amulet”, „death”, etc., recognizable by all native speakers. The interpretation of the figurative representations connected with the knife and its actions in phraseological units aims primarily to assess and

characterize the person, his actions and states. Phraseological units perceived and reflected the characteristic and inherent symbolism of the lexeme knife, passed cultural interpretation in the subject-thing code of culture, which signs contain and convey different meanings, and the phraseological units with this component acquired the functions of models, stereotypes and symbols.

Key words: phraseological unit, component of knife, symbolism, image, metaphorization, code of culture.

Ўвядзенне. Як вядома, фразеалагізмы ўтрымліваюцца ў мове стагоддзямі, найбольш цесна звязаны з чалавекам, у іх закансерваваны ўяўленні чалавека аб звычых, абрадах, рытуалах, звычках, маралі, нормах паводзін і інш., яны рэпрэзентуюць культуру народа-стваральніка і носьбіта гэтых адметных адзінак мовы. Але кожная культура ў залежнасці ад прыродных умоў, у якіх яна фарміравалася, стварае розныя матэрыяльныя віды каштоўнасцей, звязаныя з умовамі жыцця, а таму вывучэнне фразеалогіі, яе адзінак дазваляе пазнаць народ, выявіць культурна значную інфармацыю, якая выражаецца, паводле заўвагі В. Телі, „у канататыўным аспекце значэння” фразеалагічных адзінак (Телія, 1996, с. 235). Фразеалагічныя адзінкі (ФА) выконваюць як уласна моўную, так і культурную функцыі.

Аналіз апошніх даследаванняў і публікацый. Даследчыкаў трыяды „мова – чалавек – культура” ці „мова – культура – этнас” найперш цікавяць светапоглядныя (напрыклад, воля, лёс, закон), рэлігійныя (напрыклад, бог, вера, душа, грэх), аксіялагічныя (напрыклад, сваё-чужое, дабро-зло, праца-гультайства) аспекты, якія адлюстраваны ў фразеалогіі і якія вызначаюцца спецыфічнасцю і культурнай маркіраванасцю. Але і звычайныя бытавыя прадметы ўтрымліваюць культурны складнік, у чым мы пераканаліся пры вывучэнні ФА беларускай мовы, напрыклад, з кампанентам *бочка* (Ляшчынская, 2009). І тлумачэнне гэтаму, на наш пункт гледжання, заключаецца ў выключнай старажытнасці, устойлівасці і шырокай распаўсюджанасці такіх рэалій жыцця, дзякуючы чаму яны „ўтойваюць” факты матэрыяльнай, духоўнай культуры, светапогляду народа на пэўных этапах яго гісторыі, што ўжо само па сабе актуальна.

У задачы нашага даследавання ўваходзіць: устанавіць рэестр такіх ФА, што ўтрымліваюць кампаненты-найменні прадметаў быту беларусаў, вызначыць, якія з ліку найменняў бытавых прадметаў адабраны і якія вобразы з дапамогай іх створаны, паколькі менавіта вобраз ФА „становіцца тым своеасаблівым правадніком культуры, дзякуючы якому ажыццяўляецца ўзаемапрацікненне дзвюх семіятычных сістэм – культуры і мовы” (Ковшова, 2015, с. 280). Аб’ектам вывучэння ў межах прапанаванага артыкула абраны ФА з кампанентам *нож* у беларускай мове, а прадмет нашага даследавання – асаблівасці афармлення і перадачы зместу паняцця нож у фразеалагічным фондзе беларускай мовы, сімвальнае значэнне лексемы *нож*, нададзенае і характэрнае яшчэ ў дафразеалагічны перыяд яе існавання, яго перадача і роля, выкананне

адметнай культурнай функцыі ў складзе ФА, што выступаюць адзінкамі для засваення маральна-этычных прынцыпаў, поглядаў і праходзяць культурную інтэрпрэтацыю ў прадметна-рэчавым кодзе культуры, знакі якога ўтрымліваюць і даносяць розныя сэнсы, а ФА з гэтым кампанентам набываюць функцыі эталонаў, стэрэатыпаў і сімвалаў.

Выклад асноўнага зместу. За лексмай *нож*, паводле лексікаграфічных крыніц, у сучаснай беларускай літаратурнай мове замацаваны два значэнні: 1) ‘прылада рэзання, якая складаецца з ляза і ручкі’ і 2) ‘рэжучая частка розных машын, інструментаў’ (Тлумачальны, 1978, с. 414). Лексема адносіцца да праславянскай групы лексічных адзінак паводле паходжання (Этымалогічны, 1993, с. 39) і зафіксавана ў якасці кампанента ў амаль двух дзясятках ФА беларускай мовы. Зразумела, узнікаюць пытанні: што паслужыла асновай адбору лексемы *нож* і чым абумоўлена даволі высокая частотнасць кампанента *нож* пры стварэнні вобразаў і ўтварэнні фразеалагізмаў як новых другасных адзінак мовы?

Адказ на гэтыя пытанні крыецца найперш у выкарыстанні ў мінулым лексемы *нож* як наймення пэўных сімвалаў, як знака культурнага сімвала, што быў вядомы і пазнавальны кожным. У прыватнасці, у беларускай міфалогіі вядомы цэлы шэраг народных прадпісанняў адносна выкарыстання нажа ў „якасці *абярэга* і сродку супрацьстаяння нячыстай сіле як ахоўнай мяжы супраць пранікнення смерці” (Беларуская, 2006, с. 329 – 330).

Жалезны нож, паводле вераванняў чалавека, „як бы ўбіраў у сябе, «уцягваў» чарадзеяства, хваробу”, і з гэтым уяўленнем звязаны шэраг рытуальных дзеянняў чалавека (Беларуская, 2006, с. 330). Нож выступае сродкам аховы, мяжы паміж жыццём і смерцю, хваробай і здароўем. Напрыклад, да нашага часу на Гродзеншчыне вераць, што калі немаўля спіць (а сон, як вядома, „у сферы народнай культуры асэнсоўваецца як своеасаблівая разнавіднасць формы смерці” (Ляшчынская, 2015, с. 66)), то захаваць яго ад смерці дапамагае нож, які кладуць у калыску. Як паведамляюць фалькларысты, у час хваробы дзіцяці пад яго калыску ставяць посуд з вадой і на яго ўпоперак кладуць нож як ахову і надзею на выздараўленне; жанчыне, якая толькі што нарадзіла дзіця, з той жа мэтай кладуць нож пад падушку; нож кладуць і ў труну чарадзею, каб засцерагчыся ад яго вяртання; „ва ўсіх народаў Усходняй Еўропы быў распаўсюджаны звычай класці нож на парог або ўтыкаць яго ў аконныя рамы дзеля абароны ад хваробы” (Беларуская, 2006, с. 330).

Абаронная, ці ахоўная, роля нажа выяўляецца і ў рытуальных дзеяннях з нажом пры акрэсліванні кола вакол сябе ў час небяспекі ці гадання, вакол скарба ці іншага месца. А такая асаблівасць нажа, як наяўнасць вострага ляза, яго заточанасці, паслужыла асновай узнікнення забаронных дзеянняў з нажом: нельга гуляць з нажом, бо гэта можа прывесці да сваркі, есці з нажа, каб не быць злым, пакідаць нож на стале, каб не наклікаць бяды і інш. З улікам гэтага можна меркаваць,

што лексема *нож* выступала ў мінулым найменнем такіх супрацьлеглых сімвалаў, як „смерць” і „ахова”, „зброя” і „абярэг”, „мяжа” і „праваднік паміж жыццём і смерцю” і інш.

Сімвалічнае значэнне, несумненна, паўплывала на выбар лексемы *нож* пры ўтварэнні вобразаў ФА, што прызначаны для абазначэння, як правіла, абстрактных паняццяў, якія перадаюцца праз яўныя, „бачныя” вобразы са звычайным бытавым прадметам, і асабліва для характарыстыкі, выражэння адносін, сціслай і вобразнай фармулёўкі правілаў, нормаў паводзін чалавека і для выражэння ацэнкі. А для дакладнасці адказу на пастаўленыя пытанні прааналізуем ФА з кампанентам *нож*.

Вядома, што для чалавека асаблівую ролю набывае прагматычная функцыя нажа, тая вострая рэжучая яго сіла, такі вынік яго дзеяння, як рэзанне, разразанне, што і знайшло адлюстраванне ў ФА *пад нажом паміраць* (памерці), *крычаць* ‘у час хірургічнай аперацыі’ (Лепешаў 2008б, с. 77); *пад нож класіся* (легчы) і пад. ‘на хірургічную аперацыю’ (Лепешаў, 2008б, с. 106) і пад *нож падлягаць*, *ісці* (пайсці) і пад. ‘на знішчэнне’ (Лепешаў, 2008б, с. 77106). Гэтыя адзінкі праз кампанент *нож*, як і ўсе астатнія ФА з гэтым кампанентам, суадносяцца з артэфактна-рэчавым кодам культуры, а ў спалучэнні з прыназоўнікам – з прасторавым. У аснове вобразаў ФА відавочнай становіцца метафара, паводле якой той час заканчэння жыцця, тая неабходнасць дапамогі ўрача для правядзення хірургічнай аперацыі альбо ўвогуле патрэба знішчэння чаго-небудзь прыпадабняюцца да знаходжання пад нажом як яго дзеяння ці выніку гэтага дзеяння. Тут кампанент-лексема *нож* найбольш захоўвае сваё значэнне і выступае як рэжучы інструмент хірурга ці выканаўцы дзеяння, а ФА наглядна даводзяць час і прычыну смерці ці крыку, неабходнасць аперацыйнага ўмяшання альбо ўвогуле знішчэння чаго-небудзь.

Да папярэдніх далучаецца дзеяслоўная ФА *пускаць пад нож* ‘рэзаць, забіваць (жывёлу)’ (Лепешаў, 2008б, с. 277), якая ўтворана ў выніку метафарызацыі свабоднага спалучэння слоў і ў якой дзеяслоўны кампанент часткова захоўвае сваё значэнне – ‘пасаць, накіраваць куды-н. з якой-н. мэтай’ (Тлумачальны, 1980, с. 525) і ўказвае на суаднесенасць ФА з антропным кодам культуры, паколькі даводзіць аб дзеянні і рэгуляцыі гэтага дзеяння чалавекам адносна жывёл – пускае, дазваляе.

А вось ФА *на вастрыі нажа* /*ляза* ‘ў пастаяннай небяспецы для жыцця’ (Лепешаў, 2008а, с. 178) найбольш выразна выяўляе характэрную асаблівасць нажа, ролю такой яго часткі, як вастрыё ці лязо, што і выяўляе аснову іх варыянтнасці. ФА ўтрымлівае прасторавую метафару праз спалучэнне прыназоўніка *на* са словазлучэннем *вастрыё нажа* (*ляза*), якая заснавана на сумяшчэнні сімвальнай функцыі кампанентаў *вастрыё нажа* і стэрэатыпным уяўленнем пра гібель, смерць, небяспеку. У аснове вобраза ФА дадзена метафара, паводле якой гібель, небяспека, пагрозлівыя ўмовы жыццю чалавека прыпадабняюцца да знаходжання ці размяшчэння на вастрыі нажа, стварае вобраз вельмі вялікай небяспекі. У вобразе ФА вастрыё нажа адыгрывае ролю эталона чагосьці

пагрозлівага, небяспечнага для жыцця. І таму ФА *на вастрыі нажа* /ляза выступае ў ролі стэрэатыпу небяспекі, пагрозы для жыцця.

Вастрыня нажа як яго асаблівасць, адметнасць і адпаведная сімвальнасць значэння варожасці, злосці скарыстана пры ўтварэнні ФА *быць на нажах* ‘у рэзка варожых адносінах’ (Лепешаў, 2008б, с. 77), (Мяцельская-Камароўскі, 1972, с. 159), напрыклад: *Сварыліся, каб табе не зманіць, кожны дзень. На нажах былі.* (М. Ермаловіч); *Вот жа жывуць (браты), а кап калі зайшоў адзін да аднаго, кап прыпыніўся каля плоту, – не. На нажах паміж сабою* (Мяцельская-Камароўскі, 1972, с. 159). Як і папярэдняя, ФА ўтрымлівае прасторавую метафару, на што ўказвае прыназоўнік *на* пры назоўніку *нажах*, а форма множнага ліку назоўніка сігналізуе наяўнасць дзвюх супрацьлеглых сіл. Дадзеная метафара стварае вобраз, дзе варожасць, непрымірымасць людзей прыпадабняюцца да знаходжання на нажах. Вобраз ФА, акрамя артэфактна-рэчавага, суадносіцца яшчэ і з духоўным кодам культуры, які разумеецца як сукупнасць маральных каштоўнасцей, устаноў і ўяўленняў, дзе варожыя адносіны паміж людзьмі лічацца заганнымі, асуджальнымі, паколькі не адпавядаюць правілам і нормам хрысціянскай культуры, у адпаведнасці з якімі палюбіць трэба ворага свайго, як сябе самога. ФА *быць на нажах* адлюстроўвае стэрэатыпнае ўяўленне пра варожасць, непрымірымасць у адносінах паміж людзьмі.

Замацаванае ў свядомасці ўяўленне пра нож як востры інструмент, як сімвал бяды, пагрозы, смерці абраны для стварэння вобраза дыялектнай ФА *лезці на нож* ‘не берагчыся, ігнараваць парады доктара’ (Мяцельская-Камароўскі, 1972, с. 138), якая суадносіцца з антропным кодам праз дзеяслоўны кампанент *лезці* як указанне дзеяння, што ажыццяўляе сам чалавек, а таксама з прасторавым кодам праз спалучэнне прыназоўніка *на* з назоўнікавым кампанентам. У аснове вобраза ляжыць метафара, паводле якой адсутнасць асцярожнасці, абачлівасці ў чалавека, які добра ведае свае заганы здароўя, да наўмыснага ўзбірання на нож, які вядомы сваёй вастрынёй і пагрозай, у выніку чаго чалавек сам сабе шкодзіць. Напрыклад: *Яго ў бальніцу паложцаць. Яму гарэлкі піць ня можна, а ён лезя на нож, ня вытрыманы, аж лохня за гарэлкай, мрэ за гарэлкай* (Мяцельская-Камароўскі, 1972, с. 138).

Рэзанне як асноўнае дзеянне чалавека з нажом паслужыла ўтварэнню вобраза дзеяслоўнай ФА *без нажа рэзаць* ‘ставіць каго-н. у вельмі цяжкае становішча’ (Лепешаў, 2008б, с. 347) ці *рэзаць без нажа* ‘ставіць у безвыходнае становішча’ (Юрчанка, 1977, с. 35). У аснове вобраза ФА ляжыць метафара, паводле якой давядзенне каго-небудзь да змены звычайнага псіхалагічнага стану, да адчування цяжкасці, безвыходнасці прыпадабняецца да рэзання яго чымсьці, што, як нож на целе, наносіць чалавеку вялікую душэўную траўму. Напрыклад: *От гэта наша бухгалтэрыя. Яна мяне без нажа рэжа* (Р. Сабаленка); – *Таварыш інспектар! – ледзь не са слязамі на вачах гаварыў.. прараб Беразюк. – Мы ж і без гэтага гарым з планам, а вы яшчэ рэжаце без нажа!* (Р. Лазуркін);

Біз ныжа ты мяне зарэжыш, так дзелыўшы. (Юрчанка, 1977, с. 35). Тут дзеяслоў *рэзаць*, які суадносіць ФА з працэсуальным кодам культуры, указвае на праяўленне агрэсіўных, настойлівых і патрабавальных дзеянняў у адносінах да каго-небудзь. У выніку ФА *без нажа рэзаць* перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра стварэнне каму-небудзь складаных умоў, цяжкага становішча ці давядзення яго да такога адчування.

А вось такі вынік дзеяння *нажа*, як раздзяленне, аддзяленне, ці раздзяліць, *адрэзаць* у выніку рэзкага нажыму прасочваецца ў аснове ФА як *<нажом> адрэзаў /адрэзала і хоць нажом рэж*.

ФА як *<нажом> адрэзаў /адрэзала* выкарыстоўваецца ў двух значэннях: 1) ‘катэгарычна, як канчаткова вырашанае (сказаў, сказала)’; 2) ‘што-н. раптоўна, адразу прыпынілася’ (Лепешаў, 2008а, с. 76). Напрыклад: *Сын, тут жа махнуўшы рукой, сказаў рашуча, весела, як нажом адрэзаў: – Давай збывай ты гэтую хату!* (М. Ракітны); – *Нельга, – сказаў як адрэзаў Гарашчэня.* (І. Гурскі) і *Усе гэтыя часы дагэтуьб работы там было – хоць на дзесяцерах, а гэта – як нажом адрэзала* (К. Чорны). Вобраз ФА ўзыходзіць да архетыпічнага супрацьпастаўлення „пачатак – канец”, што асабліва выразна даводзіцца праз дзеяслоўны кампанент, які суадносіць ФА з акцыянальна-антропным кодам культуры і служыць указаннем на дзеянне чалавека як выканаўцу яго. Вобраз ФА ўтвораны ў выніку метафарызацыі параўнальнага звароту, дзе катэгарычнасць і бяспрэчнасць сказанага ці раптоўнасць і спыненне якога-небудзь дзеяння, працэсу прыпадабняецца да адразання нажом, якое звязваецца асацыятыўна з вынікам хуткага і рэзкага дзеяння ці ў выніку якога адрэзаную частку не прыставіш. Так і ў вырашэнні пытання ці выказанага паведамлення: іншага не будзе, звароту не будзе альбо ўсё спынена рэзка і раптоўна. У выніку такога вобраза, унутранай формы новай адзінкі, сімвалікі кампанента *нож* за ФА як *<нажом> адрэзаў /адрэзала* замацавалася перадача стэрэатыпнага ўяўлення чалавека пра завершанасць і нязменнасць выказвання, рашэння ці пра раптоўнасць і рэзкае, імгненнае спыненне чаго-небудзь.

І другая ФА – *хоць нажом рэж* – ‘вельмі густы, загусцелы’ (Мяцельская-Камароўскі, 1972, с. 292) абавязана пераасэнсаванню параўнальнага звароту, напрыклад: *Мусіць, варэнё пераварыла, некаё ніўдалаё вышло, пастаяло, то хоць нажом рэж; Ты ў кісель много крухмалу ўсыпала, бо вельмі густы, хоць нажом рэж* (Там жа). У ФА выказваецца дапушчэнне пра максімальную гушчыню, цвёрдасць якога-небудзь рэчыва, што звычайна гэтай якасцю не валодае і якое ў выніку гэтага падобна да тых, што рэжуць нажом. Галоўная роля ФА заключаецца ў інтэнсіфікацыйнай ацэнцы, што выражаецца ў семантыцы ФА праз сему ‘вельмі’. ФА *хоць нажом рэж* выступае эталонам такой якасці чаго-небудзь, якая стала ўласцівасцю ў выніку пэўных дзеянняў.

Яшчэ адно дзеянне чалавека з нажом – заточванне, вастрэнне – паслужыла матывацыйнай асновай для стварэння новага метафарычнага вобраза і сродку наймення абстрактнага паняцця праз утварэнне

ФА *вастрыць /тачыць нож* – ‘задумваць што-н. нядобрае супраць каго-н.’ (Лепешаў, 2008а, с. 179). Метафарызацыя свабоднага спалучэння слоў адбываецца на аснове прыпадабнення працэсу задумвання і падрыхтоўкі зламисных намераў супраць каго-небудзь да вастрэння ці заточвання нажа як падрыхтоўкі яго да выкарыстання, што якраз і звязана з такой сімволікай нажа, як ‘зброя’, ‘праваднік паміж жыццём і смерцю’. ФА *вастрыць /тачыць нож* набывае ролю стэрэатыпа зламисных намераў, што таемна рыхтуюцца ў адносінах да каго-небудзь.

Асабліва выразна сімвальнае значэнне кампанента *нож* выяўляюць вобразы некалькіх ФА, дзе гэты кампанент выступае як знак культуры і найменне сімвала „зброя”, „пагроза”, „бяда”, „непрыемнасць”. У прыватнасці, ФА *нож востры* – ‘што-н. непрыемнае, нясцерпнае, пакутлівае’ (Лепешаў, 2008б, с. 106) утворана на аснове метафары, паводле якой тое, што ўспрымаецца чалавекам як пакутлівае, нясцерпнае адчуванне, ці тое, што прыносіць боль, моцныя перажыванні, прыпадабняецца да нажа вострага на аснове асацыятыўнай сувязі паміж болем, які адчувае чалавек пры рэзанні яго цела, і тым адчуваннем непрыемнага, чагосьці нясцерпнага, душэўнага, якое не мае знешніх прыкмет выражэння.

Да папярэдняй далучаецца ФА *як /што войстры нож* ‘пра вельмі непрыемнае’ (Юрчанка, 1977, с. 223), вытокаў якой паслужыла параўнанне, пераўтворанае з кампаратыўнага значэння ў метафарычнае, і тут ужо рэалізуецца не столькі ўласцівасць, колькі дэсемантызаваная экспрэсія ўзмацнення пра што-небудзь вельмі непрыемнае з вострым нажом. У выніку фразеалагізацыі свабоднага выразу *нож востры* і параўнальнага зварота *як/што войстры нож* становіцца „бачным” абстрактнае паняцце і даводзіцца інтэнсіўнасць яго праяўлення. І ФА *нож востры* выступае ў ролі эталона вызначэння ўсяго нядобрага, непрыемнага ці нясцерпнага ў адчуваннях, перажываннях, успрыманнях для чалавека, а ФА *як/што войстры нож* – эталон высокай ступені вызначэння чагосьці пакутлівага, непрыемнага, нясцерпнага ў адчуваннях.

З блізкім значэннем да папярэдніх адзінак выкарыстоўваюцца яшчэ дзве кампаратыўныя паводле ўтварэння ФА – <*як, што*> *нож у сэрца* (Лепешаў, 2008б, с. 106; Юрчанка, 1977, с. 237) і *як нажом па сэрцы* з агульным значэннем ‘што-н. непрыемнае, нясцерпнае, такое, што выклікае душэўны боль’ (Лепешаў, 2008б, с. 77). Абедзве адзінкі ўтвораны ў выніку фразеалагізацыі параўнальных зваротаў. Метафарычны вобраз новых ФА даводзіць аб прыпадабненні нясцерпнага душэўнага болю да дзеяння нажом у сэрца ці па сэрцы. А як вядома, саматычны кампанент *сэрца* выступае найменнем важнейшага органа кровазвароту і сімвала жыццядзейнасці чалавека, а яшчэ на аснове метаніміі абазначае чалавека як цэлае праз частку. Факультатыўны кампанент *як* выступае ў якасці мадальна-параўнальнай часткі, што выражае здагадку ці дапушчэнне, і перавод параўнальнага зварота ў ФА адбываецца праз пераўтварэнне

кампаратыўнага значэння гэтага выразу ў метафарычнае, калі параўнанне рэалізуе ўжо не толькі ўласцівасць, але і дэсемантызаваную экспрэсію ўзмацнення яе. Як вынік такой структуры, абранага вобраза-эталона, без якога не можа рэалізавацца кампаратыўная семантыка, замацавана сімволіка новых адзінак: ФА <як, што> *нож у сэрца* і *як нажом па сэрцы* выступаюць у ролі стэрэатыпнага ўяўлення пра штосьці пакутлівае, нясцерпнае, непрыемнае ў адчуваннях, перажываннях чалавека.

А вось вобраз ФА *нож у спіну* ‘подлы ўчынак, здрадніцкія паводзіны ў адносінах да каго-н.’ (Лепешаў, 2008б, с. 106), у адрозненне ад папярэдніх ФА з вобразам нажа і сэрца, выступае эталонам вызначэння подласці, здрадніцтва. І гэта даводзіцца праз вобраз з абраным іншым месцам накіравання нажа ці дзеяннем аднаго чалавека з нажом-зброяй у адносінах да другога – спіна (праз спалучэнне ў *спіну* і кампанента-назоўніка *спіну* ФА выяўляе суаднесенасць з прасторавым і саматычным кодамі культуры). ФА *нож у спіну* набыла ролю стэрэатыпнага ўяўлення пра здрадніцтва, подласць, ганебныя ўчынкі, якія таемныя, неспадзяваныя для аднаго чалавека з боку другога.

На аснове ўяўленняў пра дзеянні чалавека з нажом і вобразаў-эталонаў, абраных у папярэдніх назоўнікавых ФА пра нож і сэрца, нож і спіну, утвораны дзеяслоўныя ФА *разануць* <нажом> *па сэрцы* ‘прычыніць каму-н. душэўны боль’ (Лепешаў, 2008б, с. 296) і *ўсадзіць нож у спіну* ‘ўчыніць подласць, здраду ў адносінах да каго-, чаго-н.’ (Лепешаў, 2008б, с. 572). У іх аб’ектам дзеяння нажа як сродку для разразання, як рэжучай зброі ў руках аднаго чалавека ў адносінах да другога абраны сэрца з уласцівай для яго сімволікай „цэнтра эмоцый і пачуццяў” ці спіна як задняй частка тулава чалавека, якую ён не бачыць, што і сімвалізуе няведанне аб’екта, з аднаго боку, і скрытнасць, патаемнасць дзеянняў суб’екта дзеяння, з другога.

У аснову вобраза ФА *разануць* <нажом> *па сэрцы* пакладзена метафара, паводле якой нанесці душэўны боль каму-небудзь, выклікаць у каго-небудзь цяжкія душэўныя перажыванні прыпадабняецца да рэзкага дзеяння нажом па сэрцы. Такі вобраз ФА даводзіць нам, што так нядобра рабіць, што такія дзеянні асуджаюцца, зыходзячы з маральна-этычных нормаў хрысціянства. І таму ФА *разануць* <нажом> *па сэрцы* перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра давядзенне адным другога да перажыванняў, да душэўнага болю і пакут.

А ў аснову дзеяслоўнай ФА *ўсадзіць нож у спіну* пакладзена метафара, паводле якой, у адрозненне ад папярэдніх, зрабіць подласць, здрадзіць у чым-небудзь, нанесці шкоду таемна прыпадабняецца да ўсаджвання нажа ў спіну. Заўважым і пра адметнае найменне дзеяння: *разануць* у першай ФА прыпадабняецца да рэзкага выказвання аднаго ў адрас другога, што выводзіць з раўнавагі адрасата маўлення; а дзеяслоўны кампанент *ўсадзіць* у другой ФА захоўвае часткова сваё значэнне ‘з сілай уваткнуць вострым канцом, краем у што-н.’ (Тлумачальны, 1984, с. 52) і спалучаецца з пераносным значэннем выразу.

Абедзве ФА праз дзеяслоўныя кампаненты, што выяўляюць агрэсіўныя дзеянні аднаго чалавека да другога, суадносяцца з антропным кодам культуры, праз спалучэнні прыназоўніка з назоўнікам – *на сэрцы і ў спіну* – з прасторавым і саматычным, дзе адпаведна саматызм *сэрца* функцыянуе як знак „мовы” культуры і валодае сімвальным значэннем „цэнтр эмоцый і пачуццяў чалавека”, а саматызм-кампанент *спіна* служыць абазначэннем скрытай часткі цела чалавека, месца, з аднаго боку, як сімвальнага прызначэння для пераносу цяжару, у тым ліку і месца для нанясення ўдару; з другога боку, такога месца, якое той, каму наносіцца гэты ўдар нажа, не бачыць выканаўцу дзеяння, што і з’яўляецца асновай уяўлення пра здраду і подласць, паколькі дзеянне адбываецца скрыта, таемна. А кампанент *нож* у вобразе ФА суадносіцца з артэфактна-рэчавым кодам, паколькі выступае як сімвал зброі, сродку давядзення да перажывання, эмацыянальнага зруху і душэўнага болю ці ўчынення подласці, здрады другому чалавеку (параўн. *востры нож і вострыя словы*). ФА *ўсадзіць нож у спіну* выступае ў ролі стэрэатыпнага ўяўлення пра выкананне скрытых і нядобрых дзеянняў, пра подласць, здраду аднаго чалавека ў адносінах да другога.

Яшчэ адно абстрактнае паняцце, яго характарыстыка і ацэнка даводзяцца прыслоўнай ФА *прыставаць /прыстаць з нажом да горла* ‘вельмі рашуча і неадступна’ (Лепешаў, 2008б, с. 77) і дзеяслоўнай ФА *прыставаць з нажом к горлу* ‘чапляцца нахабна, з пагрозай’ (Юрчанка 1974, с. 271), вобразы якіх пабудаваны на аснове метафары, што прыпадабняе агрэсіўныя дзеянні аднаго чалавека насільнаму прымусу другога да выканання ім патрабаванага ад нападальнікаў. Напрыклад: *Цяжка мне з ім, з Жаўрыдам. Прыстане з нажом да горла – давай яму сто машын торфу, хоць ты тут душою рыгні... (М. Лобан); Дзяўчаты, памрыце, а сёння мне ўзносы здайце, а то Дубровіна прыстала з нажом да горла – аддай і годзе! (А. Карпюк); Віджу, што прістаюць з нажом к горлу, дык я тады ўжо ўмішалыся.* (Юрчанка, 1974, с. 271). Вытокам узнікнення ФА паслужыла свабоднае спалучэнне слоў, якое называе агрэсіўнае дзеянне бандытаў, разбойнікаў ці грабежнікаў, скіраванае на прымус зрабіць што-небудзь у сваіх інтарэсах. І адбор кожнага кампанента абумоўлены пэўнай сімвалізацыяй. Нож – гэта найперш зброя, што нясе пагрозу жыццю чалавека, горла – гэта найменне органа чалавека (праз гэты кампанент ФА суадносіцца з саматычным, а ў спалучэнні з прыназоўнікам *да* – з прасторавым кодам культуры), але менавіта такога, які функцыянальна значны для культуры народа, паколькі нясе сімвалічны сэнс: гэта жыццёва важны орган, пагроза якому вядзе да спынення дыхання (параўн. ФА *браць за горла; камяк падкаціўся да горла; наступаць на горла; станавіцца на горла; стаяць папярэкам горла; станавіцца калом у горле; стаяць косткай у горле; як костка ў горле*) ці ўвогуле да спынення цялеснага жыцця чалавека (параўн. ФА *грызці горла; рваць горла*). У выніку прыпадабнення рашучых і неадступных дзеянняў аднаго чалавека да другога да прыставання бандыта

ці грабежніка з нажом да горла ФА прыставаць /прыстаць з *нажом да горла* і *прыставаць з нажом к горлу* набываюць ролю стэрэатыпнага ўяўлення пра агрэсіўнасць і неадступнасць, рашучасць і настойлівасць у дзеяннях, намерах, патрабаваннях аднаго чалавека да другога.

Высновы і перспектывы далейшых даследаванняў. Як відаць, выдзеленыя і прааналізваныя больш за два дзясяткі ФА з кампанентам *нож* паказваюць, што адбор яго як асновы ўтварэння вобразна-сэнсавых цэнтраў новых адзінак мовы, другасных, фразеалагічных, а таксама частотнасць яго ўжывання ў фразеалогіі беларускай мовы звязаны з яго роляй і назначэннем у мінулым і сёння, з яго сімвальнымі значэннямі. Фразеалагізмы з гэтым кампанентам служаць своеасаблівым напамінам аб вядомым усім нажы як прадмеце быту для рэзання, разразання і найбольш аб ролі лексемы *нож*, што валодае ў дафразеалагічны перыяд і была найменнем шэрага сімвалаў, з якіх выдзяляюцца „рэжучы інструмент”, „зброя”, „нядобрае”, „варожасць”, „мяжа паміж жыццём і смерцю”, „абярэг”, „смерць”, што дайшло да нашага часу ў складзе ФА, якія набылі сваю сімволіку, сталі знакамі культуры беларусаў, выступаюць сродкам і спосабам захавання і перадачы культурнай інфармацыі нашага народа.

Літаратура і слоўнікі

- Беларуская міфалогія: Энцыклапед. слоўн. (2006). Мінск : Беларусь, 599 с.
- Ковшова, М. Л. (2015) *Семантика головного убора в культуре и языке. Костюмный код культуры*. М. : Гнозис, 368 с.
- Лепешаў, І. Я. (2008а). *Слоўнік фразеалагізмаў*. 1. Мінск : Беларус. энцыклапедыя імя П. Броўкі. 672 с.
- Лепешаў, І. Я. (2008б). *Слоўнік фразеалагізмаў*. 2. Мінск : Беларус. энцыклапедыя імя П. Броўкі. 704 с.
- Ляшчынская, В. А. (2009) Закадзіраванне культурнай інфармацыі: *бочка ў беларускай фразеалогіі. Традыцыі матэрыяльнай і духоўнай культуры Усходняга Палесся: праблемы вывучэння і захавання ў постчарнобыльскі час: зб. навук. артыкулаў*. Вып. 2. Гомель : ГДУ імя Ф. Скарыны. С. 137 – 139.
- Ляшчынская, В. А. (2015) *Базавыя канцэпты фразеалагічнай карціны свету беларусаў*. Мінск : РІВШ. 224 с.
- Мяцельская, Е. С., Камароўскі, Я. М. (1972) *Слоўнік беларускай народнай фразеалогіі*. Мінск : БДУ. 320 с.
- Телия, В. Н. (1996) *Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты*. М. : Школа „Языки русской культуры”, 288 с.
- Тлумачальны слоўнік беларускай мовы (1978). 2. Мінск : Гал. рэд. Беларус. Сав. энцыклапедыі.
- Тлумачальны слоўнік беларускай мовы (1980). 4. Мінск : Гал. рэд. Беларус. Сав. энцыклапедыі.

- Глумачальны слоўнік беларускай мовы (1984). 5. Мінск : Выд-ва Беларус. Сав. энцыклапедыі.
- Этымалагічны слоўнік беларускай мовы (1993). 8. Мінск : Навука і тэхніка.
- Юрчанка, Г. Ф. (1972). *І коціца і валица (Устойлівыя словазлучэнні ў гаворцы Мсціслаўшчыны)*. Мінск : Навука і тэхніка, 288 с.
- Юрчанка, Г. Ф. (1974). *І сячэ і паліць (Устойлівыя словазлучэнні ў гаворцы Мсціслаўшчыны)*. Мінск : Навука і тэхніка, 296 с.
- Юрчанка, Г. Ф. (1977). *Слова за слова (Устойлівыя словазлучэнні ў гаворцы Мсціслаўшчыны)*. Мінск : Навука і тэхніка, 272 с.

Стаття надійшла до редакції 09.04.2019 р.

Прийнято до друку 12.04.2019 р.

Рецензент – д. філол. н., проф. Глуховцева К. Д.